

TARİH, BİLİM VE BİLİNÇ*

Doğan Özlem**

Bu bildiri de, bildirinin başlığında geçen kavramlar başta olmak üzere, bazı temel felsefe kavramları üstüne belirlemeler yaptıktan sonra, aralarındaki bağıntıyı "tarihsellik" zemininde kurmak ve sonuçta tarihselci bakış açısı içinde bilincin tarihselliğine, felsefi bilincin ise bilincin tarihselliğinin bilinci oluşuna işaret etmeye çalışacağım. Felsefede 30 yıla yakın bir süredir üzerinde çalışmakta olduğum temel problematiğimin kapsamı içinde yer alan bildirimim konusunu, telif ve çeviri çalışmalarımın küçük bir derleme sunmak suretiyle işleyeceğim.

A- Tarih

"Tarih" kavramının iki anlamı olduğunu biliyoruz: 1. İnsan topluluklarının, toplumların geçmişi, 2. bu geçmişi inceleyen bilgi disiplini. Bu bildiri de kavramın ilk anlamı dikkate alınacaktır. Terimi açık kılmak amacıyla, onun, "zaman" kavramı içindeki özel yerini belirlemek gerekir ki, bu da önce bu kavramı kısaca irdelemeyi zorunlu kılar.

1. Zaman

"Zaman" kavramının felsefenin en sorunlu kavramlarından birisi olduğu bilinir. Bununla birlikte, felsefe tarihinde zaman üstüne belirlemeleri genellikle iki zaman anlayışı altında toplamak mümkündür: 1. Nesnel zaman anlayışı, 2. öznel zaman anlayışı.

Nesnel zaman anlayışı, zamanı, insana dışsal kalan bir şey olarak, Aristoteles'in ontolojisinden Newton'un mekanist fiziğine kadar, tüm olup bitenlerin uzayda hareket ve yer değiştirme yoluyla birbirlerine ardışık (succesiv) halde eklemlendiği, öncesiz-sonrasız, dairesel süre olarak anlar. Zaman, bu

* Yazarmın, "Felsefe ve Bilinç" konulu III. Ulusal Felsefe Öğrencileri Kongresi'ne (25-28 Mart 1998, İstanbul) sunmuş olduğu bildirilir.

** Prof. Dr. Doğan Özlem, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Felsefe Bölümü "Sistemantik Felsefe ve Mantık" ana bilim dalı öğretim üyesidir.

durumda, ânların bitimsiz ardışıklığından (succession) ibaret olur. Başka bir deyişle o, evrende oluş (genesis) halindeki herşeyin birbirini ânların ardışıklığı (succession) içinde izleme formudur. Aristoteles, bu nedenle, zamanı, fiziksel dünyaya ait kılar ve onu hareketin ölçütü ve formu sayar. Zaman, Aristoteles'te, on temel varlık kategorisi içinde, uzam ile birlikte, varolanların (fiziksel adıyla: cisimlerin) varolma biçimleri arasında yer alır. Aristoteles'in realist/fizikalist zaman anlayışı, Yeniçağ'da Galilei ile birlikte ölçülebilir/niceliksel zaman anlayışına eklenmiştir. Newton ise, tüm Yeniçağ fiziğine ve doğa bilimlerine damgasını vuracak olan insandan ve fiziksel dünyadan bağımsız bir mutlak uzay ve zaman anlayışı geliştirmiştir. Newton Yeniçağ'da "bilim" denince akla gelin kişidir. Bununla birlikte Yeniçağ, onun uzayı ve zamanı Hıristiyanca kaygılarla mutlaklaştırmakla, Aristoteles'in zamanı hareketin formu sayan realist/fizikalist anlayışının gerisine düşmüş olduğunu görememiştir. Yüzyılımızın başında Einstein, zaman ve uzaydan mutlaklığı alıp onları yeniden oluş ve hareket dünyasına, fiziksel dünyaya ait hâle getirirken; öbür yandan onları birbirine göreceli de kılmıştır. Zaman yoksa uzay, uzay yoksa zaman yoktur. Çünkü bir cismin hızı artıkça kütlesi küçülür ve zaman yavaşlar. Gerçi cisimler uzayda yer kaplamaya ve zamanda hareket etmeye devam ederler; fakat uzam (yer kaplama) ve hareket, hıza bağlı olarak göreceli hâle gelirler ki; "uzam-zaman", üç boyutlu uzaya bir dördüncü boyut olarak katılmış olur. Görülüyor ki, Aristoteles'in realist/fizikalist zaman anlayışı da, Newton'un mutlak zaman anlayışı da, Einstein'ın göreceli zaman anlayışı da, esas olarak nesnelcidirler.¹ Ayrıca Aristoteles'ten Newton'a kadar, bu nesnel zaman, aynı zamanda niceliksel olarak bölümlenebilir, dilimlenebilir bir zaman, "ölçülebilir zaman" (yıl, gün, saat, dakika, vd.) olarak da görülmüştür.

Öznel zaman anlayışı, örtük olarak daha Protagoras'ta bulunur; fakat ilk ve etkili ifadesini Augustinus'ta bulur. Augustinus, yüzyılların nesnel zaman anlayışı karşısında septiktir. O, zamanın kavranılmaz olduğunu, ancak içsel bir şey olarak *yaşanarak* farkına varılabileceğini söyler. Zaman, eşit dilimlere (yıl, gün, saat, vd.) bölünerek bir hesaplama konusu kılınabilir; ne var ki orada zihinsel bir işlem söz konusudur, *yaşantı* değil. Örneğin "saat" dediğimiz zaman dilimi, dünyanın kendi eksenini çevresindeki bir tam dönüşü için geçen sürenin 24 eşit parçasından birisidir, yani dünyanın dönüş hareketine bağımlıdır ki, diğer tüm hareketleri ölçmede başvurduğumuz bir ölçüt olmaktan başka bir şey ifade etmez. Bu bağlamdan bakıldığında, nesnel zaman, ölçme yöntemlerinden bağımsız bir varoluşa sahip değildir. Kısacası nesnel zaman, hareketi yine bir hareketi ölçüt kılarak ölçtüğümüz zamandır. Demek ki biz nesnel zamanı aslında ancak zihinsel/matematiksel işlemlerle kavrayabil-

me imkânına sahibizdir. Yeniçağın hem empirist hem rasyonalist epistemolojilerinde, Hume'dan Leibniz ve Kant'a kadar, nesnel zamanın, ironik bir tarzda, ancak öznenin bilme kapasiteleri ile (zihin ve duyarlık) sayesinde, yani öznel olarak farkında olunan bir şey olduğu belirtilir; örneğin Kant zamanı artık öznenin iki bilme kapasitesinden, zihin ve duyarlıktan birine, duyarlığa ait kılar ve onu bir "duyarlık formu" sayar. Kant'ta zaman, vurgulamakta yarar vardır, nesnel zamanın öznenin bilme formları arasına ithal edilmiş hâlidir. Kant zamanı "öznelerarası ortak" bir duyarlık formu saymakla, genellikle "nesnellik"i de öznelerarasılık zeminine çekmiş oluyor ve zamanı bu anlamda öznelleştiriyordu. Aristoteles'in "hareketin formu" saydığı zaman, gök cisimlerinin periyodik hareketleri esasında, yıllara, saatlere, dakikalara bölünmüş olarak "ölçülebilir zaman" hâline zaten binlerce yıl öncesinden getirilmiş bulunuyordu. Kant bu durumu, Yeniçağın özne felsefesi içerisinde, zamanın "öznelerarası nesnellik"ine örnek gösterdi. Oysa Kierkegaard, Dilthey, Bergson gibi yaşama filozofları ve Heidegger, zamanı, Kantçı öznelerarası nesnellik zemininde kavramaya devam etmekle birlikte, onu tekil insanın yaşantıları temelinde, tam anlamıyla tekil insana özgü kılmaktan, öznelştirmekten de geri kalmazlar. Bergson'un ünlü sözleri, bu öznelştirmenin en iyi formüllerinden biri olarak görülebilir: "İnsan zamanda değil, zaman insanda yaşar." Yaşama felsefesinde zaman, bölünebilir, parçalanabilir, dilimlenebilir, ölçülebilir bir şey olmaya, ortak insan zihninin hesaplanabilir ve inşa edilmiş bir şey haline getirdiği nesnel zaman olmaya gerçi devam eder; fakat o esasında ancak ve yalnızca "yaşanmış zaman"dır. Zaman her canlının kendine özgü bir ritim içinde yaşadığı bir şeydir ve ölüm de bu "yaşama zamanı"nın bir parçasından başka bir şey değildir. Kısa fakat hızlı ve yoğun yaşayan bir canlı ile uzun fakat yavaş ve seyrek yaşayan bir canlı "aynı" zamanı yaşamazlar.

Geçen yüzyılda ve yüzyılımızın ilk yarısında özellikle doğa bilimciler tarafından aşırı öznelci ve irrasyonalist bir tavrın sonucu olarak değerlendirilip şiddetle eleştirilen bu öznel zaman anlayışının, yüzyılımızın sonunda bizzat doğa bilimciler tarafından da kabul gördüğünü görmek ilginçtir. Modern fizikte zaman, gözlemcinin hareket noktasına bağlı, göreceli olarak ölçülebilir, özne-bağımlı zaman hâline gelmiştir. Gerçi fizikçiler "ölçülebilir zaman"dan vazgeçmiş değildirlere. Ne var ki ölçülebilirlik için başvuru olan şey olarak gök cisimlerinin hareketi, Einstein fiziğine göre bu cisimlerin kütleleri hıza bağlı olarak değişebilir olduğundan veya olabileceğinden, sabit ve değişmez değildir. Dolayısıyla, 365 günlük dünya yılı, dünyanın hızının dış etkilerle artması veya azalmasıyla değişir/değişebilir. Kısacası, ölçülebilirlik için başvurulacak bir değişmez olmadığından, ölçülebilir zamanın kendisi de

relatif ve itibarî olmaktan kurtulamaz. Bu, ölçme yöntemlerinin de öznelikten bağımsız olamayacağını bir kez daha gösterir.

2. Tarihsel Zaman

Günümüzde nesnel/fiziksel zaman anlayışının hattâ bizzat doğa bilimcilerin önemli bir kesimi tarafından öznelleştirildiğini, relatif ve itibarî hâle geldiğini belirttim.² Şunu da tekrarlamalıyım ki, geleneksel nesnel/fiziksel zaman anlayışı, zamanın öznenin bilme formlarından biri olarak görülmesiyle özne-bağımlı hale gelmiş ve öznelleşmişse de; “ölçülebilir zaman” olarak öznelarası kurgusal nesnelliğini korumaya devam etmektedir. Bu yüzden o “tarihsel zaman” kavramının anlaşılmasında da temeldir. Gerçekten de fizikçi nasıl ki olguları ardardalıkla/ardışıklıkla (succession) bilmek isterse, tarihçi de geçmişte kalmış olayları bir oluş sırası içinde izlemek ister. Tarihinin geçmişteki olayları sıra ile izlemesi, onun ölçülebilir zaman olarak bir “kronolojik zaman” a başvurması anlamına gelir. Kronoloji, fiziksel zaman içinde insanların ve toplumların ortaya çıkışından bu yana geçen sürede yine insanların ve toplumların başlarından geçen önemli olayların bu sürenin hangi ânlarında geçtiklerini bilmek, yani “tarihleme” yapmak için gereklidir. Fakat en nihayet “kronolojik zaman”, insanî ve toplumsal olayların fiziksel zamanın hangi parçası içinde geçmiş olduklarını itibarî başlangıç noktalarından hareketle gösteren bir fiziksel zaman kesitinden başka bir şey de değildir. O itibarîdir; çünkü örneğin Hıristiyan dünyası için tarihlemede dönüm noktası Milat (İsa'nın doğumu) olurken; İslam dünyası için dönüm noktası, Hicret olmuştur.

Bunlara karşılık “tarihsel zaman” kavramı, bir fiziksel zaman kesiti olarak kronolojik zamanla süre bakımından ve zamanın bir parçası olarak örtüşse de, onunla aynı şey değildir. Çünkü “tarihsel zaman” kavramını kullanmaya, bir nesnel ve fiziksel zaman parçası olarak kronolojik zamanı, ancak, insana ait, ona özgü tüm üretimlerin (felsefe, dil, din, ahlâk, hukuk, siyaset, devlet, sanat, teknik/teknoloji, vd.) gerçekleştiği zaman kesiti olarak düşünmekle izinli olabiliriz.

O halde “tarihsel zaman” nedir?

Zamanın *geçmiş şimdi ve gelecek* olarak bölümlenmesi, nesnel/fiziksel zaman anlayışına göre çalışan fizikçi açısından önem taşımaz. Bir fizikçi, olaylar arasında ancak bir *öncelik* ve *sonralık*'tan söz edebilir. Oysa birkaç kez belirttiğim gibi, zaman, bir belleğe ve yaşantılara sahip toplumsal varlık olarak insan açısından, geçmiş ve şimdi halinde ve bir gelecek beklentisi eşliğinde, herşeyden önce, aynı insanın toplumsal edimleri doğrultusunda ger-

çekleştirdikleriyle koşut olarak *yaşadığı* bir şeydir. İşte, insanların ve toplumların kendi niyet, amaç, değer, ide, ideal, çıkar, vd. motiflerle gerçekleştirdikleri herşey, bunları gerçekleştirildiği zamanı, “tarihsel zaman” kılar.

3. Kültür ve Tarihsellik

Toplum halinde yaşayan insanların (ve dolayısıyla toplumların) kendi niyet, amaç, değer, ide, ideal, çıkar, vd. motiflerle gerçekleştirdikleri herşey, *kültür* kavramıyla ifade edilebilir. (Tartışmalı *uygarlık-kültür* ayrımını benimsemiyorum. Uygarlığı kültür kavramının kapsamında düşünüyorum.) Ve kültürü, ancak tarihsel zamana bağlı olarak tanımlamak mümkündür. Buna göre kültür, tekrarlamak gerekirse, tarihsel zaman içerisinde insan tarafından gerçekleştirilmiş herşeyi kapsar.

Kültür'ü, toplum halinde yaşayan insanların kendi niyet, amaç değer, ide, ideal, çıkar, vd. motiflerle gerçekleştirdikleri herşey olarak tanımladım. Bu “herşey”in içinde başat öğeler olarak dil, sanat, bilim, teknik/teknoloji, ekonomi, din, ahlâk, siyaset, devlet, hukuk ve nihayet felsefe yer alır.

Bu kültür tanımı, aslında genel ve formel bir tanımdır. Çünkü bu başat öğelerin her biri farklı tarihsel dönemlerde farklı toplumlarda farklı anlam içerikleriyle karşımıza çıkar. Bir toplum örneğin bir dönemde bir monarşik devlet yapısına sahip iken, onu izleyen dönemde demokratik, oligarşik veya bir başka devlet yapısına sahip olabilir. Aynı toplum uzun yüzyıllar belli bir dine bağlı yaşarken, rıza göstererek girdiği veya zorla sokulduğu bir başka kültür çevresi içinde bir başka dinin egemenliği altında yaşamaya geçebilir ve yüzyıllar boyu bağlı kalmış olduğu dinine karşı bir tavır bile alabilir ve zaten o dinin bir kısım öğesini yeni dinine adapte etse de, pek çok öğesini ilerleyen zaman içerisinde unutmuş olabilir. Dolayısıyla, toplumların tarih içinde yaşamış oldukları tekil evrelerin, tekil etosların kavranılmasında kültürün *genel* ve formel tanımı bize artık yardımcı olamaz. Çünkü artık karşımızda kronolojik zamanın, dönem, evre, kesit olarak belli noktaları arasında yaşanmış ve bir daha aynen yaşanmayacak olan herhangi bir *tekil* kültür vardır ve bu tekil kültürü, bizza t bu tekil görünümüyle kavramak gerekliliği ile karşı karşıyayızdır.

Tarihsellik; a) kültürün genel ve formel bir tanımı yapılabilse de, aslında genel/evrensel bir kültürden fiilen söz edilemeyeceği, b) dönemlere, çağlara bağlı olarak ancak tekil kültürler çokluğundan söz edilebileceği, c) bu tekil kültürlerin özneteliğinin, insanların amaç, değer, istek, çıkar, ide ve ideolojileri doğrultusunda yine insanlar tarafından oluşturulmuşluk olduğu, ç) kültürlerin zaman-üstü, ezeli-ebedî niteliklerle donatılmadıkları, aksine hep-

sinin bir defalık ve geçici bir yaşamları olduğu, d) her tekil kültürün kendi mirasını bir sonraki kültüre de belli oranlarda geçirdiği, fakat esasta her kültürün biricik kaldığı, e) insanın kendisinden öncekilerin oluşturmuş olduğu bir kültürel ortamın içine doğduğu ve büyük ölçüde bu ortam tarafından koşullandığını, ifade etmek için başvurduğumuz temel terimdir. Özellikle her tekil kültürün kendi mirasını bir sonraki kültüre de belli oranlarda geçirdiğini ifade etmesiyle tarihsellik, bugünün geçmişten bağımsız olamayacağını, bugünde hep bir geçmişin *gelenek* olarak yaşamakta olduğunu, bugünün kavranmasında geçmişin ve geleneğin hiçbir şekilde gözardı edilemeyeceğini de içkin olarak bildirir. Aynı tarihsellik terimi, geleceğe ilişkin beklentilerin ve bu beklentiler doğrultusunda bireysel veya toplumsal bazdaki her türlü projenin de şimdiki aracılığıyla geçmişten geleceğe yönelişin meyvası olacağını hatırlatır.

4. Tarihselcilik

Tarihselcilik, en önemli yönüyle, insan varoluşunun sabit, değişmez, ezeli-ebedî nitelikleri bulunmadığı, onun bir “öz”ünün olmadığı veya bu “öz”ün, paradoksal olarak, ancak ve sadece, “insana özgü ve ona ait zamansallık” olarak “tarihsellik” olduğunu iddia eden felsefe anlayışıdır. “Öz”, sabit, değişmez nitelikler hazinesi veya bir şeyi hep o kılan öznelik olarak düşünülürse, insanın bu anlamda bir “öz”ü yoktur; fakat insanın bir “öz”ü, paradoksal olarak, yine de vardır. Bu “öz”, insanın hiçbir sabit niteliğinin olmaması, insanı insan kılan şeyin, onun tarih içerisinde gerçekleştirdikleri olduğu, bu gerçekleştirilenlerin ise tekillik, geçicilik, değişebilirlik gösterdiğiidir. Tüm bunlar ise, tek bir terimle, “tarihsellik” terimiyle ifade edilebilir ve insanın “öz”ünün bizzat “tarihsellik” olduğu söylenebilir. Gerçi tarihsellik dışında insan adına yine de onun “öz”üne ait bir şeyler kalır geriye. Fakat bu belirsiz bir bakiye, nitelendirilemeyen bir potansiyel olmaktan öteye geçemez. Çünkü insanın potansiyelleri sınırsız olsa da, biz onu ancak gerçekleştirmiş olduğu şeylere bakarak tanıma şansına sahibizdir. İnsan gerçekleştirdikleri bazında, yani tarih içinde yapıp ettikleriyle tanımlanabilir. Ve insan bizzat kendisini de, gerçekleştirdikleri bazında tanımış olur. İnsanın gerçekleştirdikleri bazında kendisini tanıyabileceği tek ve biricik alan, tarihtir. Tarihselcilik, insanı insan kılan tek ve biricik alanın tarih olduğunu öğretir. Kendine tarihte gerçekleştiren insan, bir doğa varlığı olarak *antropos* değil, artık *birhuman*³ veya *beşer*’dir.

Tarihselcilik öncelikle bir insan felsefesidir. O, insanın ancak yapıp ettikleri temelinde, yani tarihte tanınabileceğinden, tarihdışı veya tarihüstü bir konumdan hareketle insan hakkında konuşulamayacağından hareket eder. Buna koşut olarak tarihselcilik, humanın/beşerin gerçekleştirdiği bütün olay-

ların, kültürel olan herşeyin tekil ve bir defalık oldukları, bu yüzden doğdukları tarihsel durum ve koşullardan kalkılarak kavranabileceğini öğretir. Tarihsel olan herşey değişir ve dönüşür; tabii bu arada bunları yaratan insan da yaratmış olduklarının şekillendirmesi altında değişmiş ve dönüşmüş olur. Zaten bu nedenle insanın durağan, değişmez, ezeli-ebedi bir “öz”ü yoktur. İnsan bir imkânlar varlığıdır; tarih, bu imkânların yine insan tarafından gerçekleştirilmiş bölümü olarak vardır ve bizim tanıyabildiğimiz insan, gerçekleştirdikleri vasıta ile tanınan insandır. Ve biz dünyayı, her dönemde farklı şekillerde, tarihsel olarak, yani bizzat *yaşayarak* kavrama şansına sahibizdir. Bu nedenle, yaşamayı aşan bir kavrayış/biliş imkânı ve biçimi de olamaz. Yaşama biçimleri düşünme/bilme biçimleriyle değil, düşünme/bilme biçimleri yaşama biçimleriyle kavranabilir.

B- BİLİM

1. Modern Bilim: 300 Yıllık Bir Öykü

İnsana ve topluma ait herşeyin tarihsel olduğuna ilişkin temel tarihselci iddia, en güçlü kanıtını, bilimlerin modern dönemlerde geçirmiş oldukları dönüşümde bulur. Ben herşeyin tarihsel olduğuna ilişkin olarak bilim örneğini burada kasıtlı olarak seçtim. Çünkü son birkaç yüzyıldır bilim, “bilimcilik” diyebileceğimiz bir türlü ideoloji altında, her türlü özelliğin, tekilliğin, tarihselliğin üstünde, evrensel deneysel/yöntemsel yoldan ulaşmanın en uygun aracı sayılmıştır. Bunun böyle olmadığını Yeniçağdan günümüze bilimlerin gelişim öykülerine değinerek göstermek, bilimin kendisinin insan ürünü olan herşey gibi tarih-içi ve dolayısıyla tarih-bağımlı ve kültür-bağımlı bir fenomen olduğunu kabaca vurgulamak istiyorum.

Modern bilimlerin Yeniçağın birer ürünü olduğu bilinen bir şeydir. Galilei’de iyice belirginleşen fakat esasen Newton’da olgunluğuna erişen bir “Yeniçağ bilimi”nden söz edildiğini biliriz. Bu bilimin temel yönleri, bugün bilim tarihçileri ve bilim filozofları tarafından şöyle sıralanıyor:

1. Gerçeklik tüm heterojen görünümüne rağmen homojendir; o bir kosmos’tur; onun akla uygun bir yapısı vardır; bilimin görevi gerçekliğin bu akılsal yapısını gözlem/deney yoluyla evrensel doğa yasalarını bularak ortaya koymaktır.

2. Gerçeklik hiyerarşıktır; onun aşağıdan yukarıya doğru yükselen düzenli bir yapısı vardır.

3. Gerçeklik mekaniktir; doğada herşey tam ve zorunlu bir nedensellik (determinizm) içerisinde bir makine düzeni halinde işler.

4. Gelecek ve gidişat bellidir; çünkü doğaya egemen olan yasalar gele-

cekte de geçerli olacağından, olacak olanı şimdiden tesbit etmek mümkündür ve bu husus bilimin öndeyilerde bulunma (prediction) ve önceden bilme (prognos) imkânına sahip olması anlamına gelir.

5. Gerçeklikteki değişim niceliksel ve birikimseldir; bu demektir ki, gerçekliğin mekanik düzeni evrensel bir dille, matematiğin diliyle ifade edilebilir.

6. Bilim nesnedir; özne olarak gözlemci, nesne karşısında nötr ve tarafsızdır ve nesneden kesinlikle ayrı durur; özne ile nesne arasında kesin bir mesafe vardır ve özne nesnesine her türlü ahlâksal, dinsel, siyasal, ideolojik önkabullerinden arınmış olarak çıkar.

7. Bilimin elde ettiği sonuçlar evrensel ve zorunludur; çünkü tam bir nesnellikle, deneysel yoldan elde edilmiş ve matematik diliyle kesin olarak ifade edilmişlerdir.

16. yüzyılın sonundan yüzyılımızın başlarına kadar egemen bilim paradigması olarak kalan bu evrenselci bilim paradigması, yüzyılımızın başından bu yana değişmiş ve ortaya yeni bir bilim paradigması çıkmıştır. Bu yeni bilim paradigmasının geliştiricileri, bilim filozofları kadar bizzat bilim insanları olmuştur.

Yeni bilim paradigmasının en önemli sayıltıları şöyle sıralanıyor:

1. Gerçeklik karmaşıktır; onda çeşitlilik, karşılıklı etkileşim, özgüllük ağır basar.

2. Gerçeklik hiyerarşik değil heterarşıktır; onda birbirine bağlı olmayan birden fazla düzen olabilir; evren monomorfik (tekbiçimli) değildir.

3. Gerçekliğin (2. sayıltının bir sonucu olarak) holistik ve harmonik bir yapısı yoktur.

4. Gerçekliğe mekanizm egemen değildir; o mekanik bir bütünlük olarak ele alınamaz.

5. Gelecek belirsizdir; dolayısıyla bilim önceden bilme (prognos), önceden söyleme (prediction) imkânına sahip değildir.

6. Doğrudan nedensellik, yani her nedenin bir sonuç doğurduğunu, sonucun tek yanlı olarak nedeni izlediğini ifade eden türden bir nedensellik yoktur; sadece karşılıklı etkileşim vardır.

7. Gözlemci belli bir perspektife sahiptir; dolayısıyla o incelediği olaya veya olguya fiilen katılır; gözlemciyi gözlenenenden ayıran bir mesafe yoktur.

8. Buna bağlı olarak “nesnellik” diye bir şey de yoktur; sadece perspektif-bağımlı olarak nesnelere hakkında söz etme diye bir şey vardır; bir şey ona bakılan yerden görüldüğü şekliyle bilinir.

9. Tümel/mükemmel bilgi yoktur.

10. Tek/biricik doğru(luk) yoktur.

11. Özne-merkezcilik terkedilmelidir; çünkü öznenin kendisi, esasında tarihsel koşullar içinde ve bu koşullara göre oluşan öznelarası bir ortamda varolabilir.

12. Bilgi, gerçeğe tekabül eden, öznenin bireysel çabasıyla ortaya çıkarılan bir şey değildir; o öznelarasılık ortamında, tarihsel olarak birlikte oluşturulan ve yine tarihsel olarak hep değişen bir şeydir.

13. Bağımsız değişken diye bir şey yoktur; herşey birbirine bağımlıdır; tüm değişkenler bağımlıdır.

14. Doğanın ve sosyal hayatın bilgisi, zorunlu olarak öznelarası, yani tarihseldir.

15. Doğanın ve sosyal hayatın bilgisi, belirtilen tüm bu hususlara bağlı olarak, ancak ve sadece yorumdur, yorum-bilgidir.

2. Bilimin Tarihselliği

Eski ve yeni bilim paradigmaları arasında farklılıklar ve hattâ bağdaşmazlıklar olduğu açıktır. Yuvarlak 300 yıl boyunca, bilim, Newton fiziği örneğinde, doğaya ve sosyal hayata ilişkin sağın (eksakt) bilgilerimizin elde edilebileceği tek bilgi faaliyeti türü sayılmıştır. Oysa bugün bizzat bilim insanları, Newton fiziği örneğindeki fiziği ve bilimi (doğa bilimini) “klasik fizik” ve “klasik bilim” olarak adlandırıyorlar ve bunların yetersizliğini vurguluyorlar. Yeni bilim paradigması, beraberinde, doğayı ve sosyal hayatı yeni bir zihniyet ve buna uygun sayılımlar altında bilmeyi/kavramayı getiriyor. Newton fiziğinde “cisim”in tanımı “üç boyutlu uzay içerisinde yer kaplayan, kütlesi olan şey” diye yapılırken; modern fizikte ve özellikle Einstein fiziğinde aynı “cisim”, “dört boyutlu uzay içerisinde kütleye dönüşebilen bir enerji türü” diye tanımlanıyor. Bu iki “cisim” tanımının bağdaşmazlığı ortadadır.

Bu örnekler, bizzat “bilimsel bilgi”nin ve genellikle “bilgi”nin tarihselliğini, kültürelliğini yeterince ortaya çıkarıyor. Ve bu noktada artık bizzat “bilgi” üzerine bir bilgi olarak şunu söyleme gereği beliriyor. Bilgi ancak tarihsel/kültürel koşullara bağlı olarak, değişik dönemlerde değişik şekillerde yorum olarak varolabilen, kurgulanmış, tarihsel olarak oluşturulmuş bir şeydir.

C- BİLİNÇ

1. Bilinci Tanımlamak

Bir felsefe kavramı olarak *bilinç*, felsefe tarihi boyunca, içeriği bakımından en tartışmalı kavramlardan birisi olmuştur. Bilinç hakkında en az tartışmalı tanımlardan birisi şudur: Bilinç zihnin, düşünmenin, duygunun, duyuy-

mun, algının, irâdenin, arzulanmanın, anların farkında olunmasını sağlayan yetidir. Bu farkında oluş insanın çevresi veya bizzat kendisi hakkında olabilir. İnsanın çevresi ve çevresindekiler hakkındaki bilincine şey bilinci, nesne bilinci ve kendisinin farkında oluşuna özbilinç veya kendinin-bilinci dendiğini biliyoruz.

2. Zihin

Bilincin, özellikle özbilincin, zihin'in kendi içeriklerinin farkında olması, yani bizzat kendisinin farkında oluşu olduğu da söylenir. Buna göre bilinç, zihnin kendi gözüyle kendisine bakmasını sağlayan ve ama yine zihne ait kalan bir yetidir. Ne var ki "zihin" in ne olduğu da, felsefe tarihinin başlangıçlarından beri en çok tartışılan konulardan birisi olmuştur. Bağlı olarak zihin-bilinç ilişkisinin belirlenmesi de tam anlamıyla problematiktir. Tartışma, en çok, zihnin içeriği hakkında ortaya çıkmaktadır. Zihni, tekil insanda düşünme ve duygulanımlarla ilgili işlevlerin bütünü sayanlar vardır. Buna göre zihinde olup bitenler sadece tekil insana içrektir, başkaları tarafından gözlemlenemez. Başkalarının zihninin farkına, ancak, analoji ve empati yoluyla varılabilir.

Zihin hakkında felsefe tarihinde başlıca iki görüşün ağır bastığı görülür. Birincisine göre zihin, her türlü doğal ve mekanik belirlenimden, biyopsişik hallerden bağımsız bir yapıdır. Bu görüşü savunanların klasik beden-zihin ikiciliğini benimsemiş oldukları da hemen anlaşılabilir. İkinci görüş ise, zihni bedensel ve özellikle beyinsel işlevlerin bir sonucu, biyopsişik bir ürün sayar. Ne var ki, birinci görüş zihninin bağımsızlığından hareket etmekle insana doğallığının/bedenselliğinin ötesinde bir statü tanıdığından ötürü bazılarınca olumlu bulunsa da; zihin bu bağımsızlığının kaynağını açıklamakta kaçınılmaz bir şekilde son başvuru yerleri olarak metafiziğe ve teolojiye sığınmaktan kurtulamamaktadır. İkinci görüş ise, bir kaynak göstermekle birlikte, insanın doğal/bedensel belirleniminden bağımsız hiçbir yanının olamayacağını belirtmekle, insanı bedene indirgemek zorunda kalmaktadır. Felsefe tarihinde zihni bedene veya bedeni zihne indirgeyen maddeci ve idealist görüşlerin yanı sıra, bu iki görüşü bağdaştırmak isteyen fakat çoğu eklektik olmaktan öteye geçemeyen bir çok ara görüşün de olduğunu biliyoruz.

3. Bilinç, Zihin ve Tarih

Zihin ve bağlı olarak bilinç sorununu yüzyılların geleneksel görüşleri çerçevesinde tartışmaya bugün de devam ediyoruz. Felsefe sorunlarının tam

çözümleri olmadığını bildiğimizden, bu tartışmanın sürüp gideceğini, felsefeyi felsefe kılan en önemli yönlerden birinin, onun bizzat *philosophia perennis* (sürüp giden felsefe) olmaklığında bulunduğunu da biliyoruz. Zihin ve bağlı olarak bilincin özünü belirleme, felsefenin temel uğraşlarından biri olarak kalacak görünüyor.

Buna karşılık, tarihselcilik akımı içerisinde, zihin ve bilinç konusundaki yüzyılların tartışmasının dışına çıkan ve bizzat bu tartışmayı tarihselci perspektif altında değerlendirmeyi mümkün kılan özgün görüşler de ortaya atılmıştır. Tarihselciliğin, insanı bir imkânlar varlığı olarak gördüğüne, onu ancak tarih içerisinde yapıp ettikleri temelinde ve bizzat bu yapıp ettiklerinin koşullandırdığı tarihsel/kültürel zeminde tanıyabileceğimizi savunduğuna işaret etmiştim. Bu görüş tarzı, *zihnin ve bağlı olarak bilincin, özleri bakımından değil, fakat tarihsel işlev ve tekileri bakımından belirlenmesine* fırsat verir ve giderek genellikle “şeylerin özü”ne ilişkin olarak tarihsellik boyutundan yoksun bir tartışmanın çözümsüzlüğünü daha iyi görmemizi de sağlar.

Kavramların kendilerinin tarihsel oldukları ve kaldıkları, tarihselciliğin bir temel tezidir ve bu tezin savunulmasında dayanılan en önemli desteklerden birisi de etimolojidir. Zaten etimolojinin, felsefe kavramlarının tanımlanmasında, bu kavramlara işaret eden terimlerin kökenlerini anlamak bakımından önemi hiçbir zaman görmezlikten gelinmemiştir. Öyle ki etimoloji, özellikle, felsefe kavramlarının, tarih içerisinde geçirmiş oldukları değişiklikler dikkate alınarak anlaşılmasında hattâ anahtar rolü oynar.

Etimolojinin, anlaşılmasında anahtar rolü oynadığı kavramlar arasında *bilinç* kavramı da vardır. Latinlerin günümüz Türkçesindeki “bilinç” karşılığı kullandıkları *conscientia*, etimolojisi bakımından, aynı bilgi ve kanılara sahip kişiler arasındaki dayanışma ve danışma hâli anlamına gelir. Terimin Arapça karşılığı olan *şuur*da, dayanışma ve danışma anlamına gelen bir Arapça fiilden türetilmiştir. Dilimizde hâlen yaşayan ve danışmak edimiyle ilgili olan “istişâre”, “müşavere”, “müsteşar” gibi terimler de, “şuur”la aynı kökten gelirler. Açıkça görüleceği üzere, “bilinç” teriminin ilksel anlamında onun bir öznelarasılık, bir insanlararasılığın ürünü olduğu hususu içerilmiştir. Kısacası bilinç toplumsallık halinde, insanın başkalarıyla birlikteliğinde, bir karşılıklı etkileşim içerisinde kendisinden söz edilebilecek olan, kendisi bunlara bağlı kalan bir şeydir. Buna göre bilinç, toplumsallık ve karşılıklı etkileşim temelinde, insanın duyguları, irâdesi, karakteri, heyecanı, zihni, kanıları, sezgilerinin, vd. farkında oluşu olarak tanımlanabilir.

Ne var ki Yeniçağ felsefesi, Descartes’la birlikte, bilinç ile zihni özdeşleştirmiş, bilinci zihne indirgemmiştir. Bu, Yeniçağın *özne*’ye bakış açısını da belirlemiştir. Ve Descartes’la başlayan Yeniçağın özne felsefesi, kendisini ay-

nı anda hem bilinç felsefesi ve hem de zihin felsefesi olarak görmüş ve öyle konumlamıştır. Burada özne, nesne dışı, nesneden bağımsız, kendi bilme yetileri ile nesnenin karşısına çıkan, nesneden gelen duyuları işleyerek bilgi üreten bir özerkliğe sahip olarak düşünülmüştür. Bu özne, toplumsallıktan, karşılıklı etkileşimden bağımsızdır; kendi varoluşunu “düşünüyorum”dan, cogito’dan çıkarsar ve bunu yeterli görür. Özneyi böyle konumlayan bu özne felsefesi, Descartes’tan Kant’a kadar, özneyi toplumsallığından ve tarihselliğinden yalıtığının farkına varamazdı; çünkü onun için özne, “düşünüyorum”un kesinliği dışında bir kanıtı ihtiyaç duymuyordu. Ve “düşünme” (cogitare), zihnin zamana (ve tarihe) bağlı olmayan temel işlevi olarak gösteriliyordu. Bilinç de zihnin kendisini düşünmesinden ibaretti. Kant, zihnin kendisini doğaya yerleştirdiğini, dolayısıyla doğanın düzeninin özne açısından doğadan gelen izlenimlerin zihin tarafından işlenmesiyle bir zihin düzeni halinde bilinebileceğini söylüyor ve doğa bilimlerinin tarihsellik ve toplumsallıktan bağımsız, yasacı/nomotetik çalışma tarzlarını bu şekilde meşrulaştırıyordu.

Özne felsefesine toplumsallığı ve tarihselliği sokan Hegel olmuştur. Ne var ki Hegel de, Hıristiyanca motiflerle, özneyi mutlak özne olarak tanrının planını tarihte gerçekleştiren bir aracı konumuna indirgemıştır. Dolayısıyla bu öznenin bilinci ve zihni, her ne kadar tarih içerisinde bir gelişim ve değişme gösteriyorsa da, mutlak özne olarak tanrının, onun aklının, tanrısal aklın ipoteği altına konulmuş oluyordu. Yine de Hegel’in bilinç felsefesine tarihselliği sokmuş olması çok önemlidir. Tarihselci açıdan bugün artık bilincin tarihsel/toplumsal bir ürün, insanlararasılığın bir ürünü olduğunu söyleyebiliriz, bunda Hegel’in payı büyüktür. Tarihselci görüş, bilincin tarihselliğini metafizikçi ve teolog Hegel’e değil de insanı ve onun bilincini tarih içine yerleştiren Hegel’e dayanarak ileri sürerken; bilincin bu tarihselliğiyle doğrudan bağıntılı, hatta ona yapışık olan diğer yönünün belirlenmesinde de Brentano’ya çok şeyler borçludur. Brentano, bilincin ve bağlı olarak tüm zihinsel edimlerin *yönelimsellik (Intentionalite)* temelinde gerçekleştiğini belirtmiştir. Daha *conscientia*’nın imâ ettiği üzere, bilinç daima bir şey’e yönelmiştir; o daima “bir şey hakkında”dır. Dolayısıyla, o yöneldiği ve hakkında olduğu şeyle bağıntısı ve bağımlılığı içerisinde bilinçtir. İnsanın tarihselliği açısından görüldüğünde ise, bu yönelimsellik, her çağ ve dönemde farklılıklar gösterir ki, bu, bilinç denen şeyin insanların yaşama biçimlerinin ürünü olarak, öznelerarasılık alanında oluşan ve değişen bir şey olduğuna bir kez daha meydana çıkarır. Ve en önemlisi o, zihne indirgenemez. Bilinç; zihin, duyumsama, duygulanım, arzulama, irâde ve vicdanın, tarihsel/toplumsal koşulların değişmesiyle hep değişen farkındalığı olarak tanımlanabilir. Ve en ni-

hayet bilinç, ne nesnenin basitçe yansıtıldığı bir ayna, ne de nesneye kendisini yansıtan tarihüstü bir buyurgandır. Bilinç oluşturulan, birliktelik, öznelarasılık zemininde meydana getirilen ve değişik tarihsel dönemlerde, değişik kültür ortamlarında değişik kılıklar alabilen bir şeydir. *Bilinç tarihseldir.*

4. Felsefe ve Bilinç

Bilincin tarihsel olduğunu söylemek, “bilinç hakkında bir bilinç” içerisinde konuşmak anlamına gelir. Düşünmenin kendisi üstüne bükülerek kendisini düşünmesi, “refleksiyon” dediğimiz şey, bilindiği üzere, özellikle felsefi düşünme tarzının en önemli karakteristiğidir. Bu bildiri de, son bölümüyle, bilinç üstüne bir felsefi refleksiyona örnektir. Felsefenin kendisi üstüne bükülerek kendisini düşünmesi, bildiğimiz üzere, “felsefenin felsefesi” olarak ifade edilir. Ve felsefe, hemen her dönemde, kendisini düşünme işini ihmal etmemiş, kendisi hakkında bir bilince ulaşmak istemiştir. Ne var ki, bilincin tarihselliği dolayısıyla, felsefenin kendisi hakkındaki bilincinin de hep tarihsel kaldığı söylenmelidir. Bu durum, en yaygın bir felsefe tipini, “felsefe” denince hatta ilk akla gelen tipi, felsefeyi, evrensel, ezeli-ebedi doğruların bir kavramlar örgüsü içinde, dedüktif/diskursif bir düşünme çabasıyla arandığı bir düşünme uğraşısı sayan bir felsefe tipini ortadan tabii ki kaldırmaz. Fakat artık böyle bir uğraşının, böyle bir felsefe tipinin, “felsefe” terimi ile kastedilen uğraşılarda içinde, tarihi ve tarihselliği, Yeniçağ’da özellikle Descartes örneğinden beri hattâ dışlamak zorunda kalan bir felsefe tipi olduğunu görmemiz gerekir. Bu tip bir felsefe, hattâ en yaygın tip olarak, hep olmuştur ve büyük bir olasılıkla bundan sonra da yine en yaygın felsefe tipi olacaktır. Çünkü bu tip felsefe, insanı, kendi tarihselliğinin bilincinde olmaksızın hep hissetmiş olduğu temel fakat naif bir ihtiyacına, zamanüstü, tarihüstü, evrensel, ezeli-ebedî doğrulara ulaşma ihtiyacına cevap vermeye çalışan felsefe tipidir. Oysa tarihselcilik böyle doğruların olmadığını öğretir. Buna karşılık tarihselcilik, bu gibi felsefi doğruların insanların tasarımıyla ürettikleri ve sonradan bir inanç ve değer halinde aynı insanların pratik/sosyal/siyasal yaşamlarını yönlendirmekte başvurdukları ve değişik tarihsel dönemlerde hep değişen şeyler olduklarını bildirmektedir. Bu saptama, *felsefenin tarihselliğinden* söz etmemizi gerektirir. Öyle bir felsefe tipi olmalıdır ki, bize felsefenin tarihselliğini gösterebilsin. Bu felsefe, bizzat bilincin tarihsel olduğunu söyleyen tarihselcilik olabilir. Tarihselcilik, bu yönüyle, bir felsefenin felsefesi statüsüne de sahiptir. Ve tarihselcilik içerisinden bakıldığında artık şu söylenmelidir: *Felsefi bilinç, bilincin tarihselliğinin bilincidir.*

DİPNOTLAR

1. Einstein'ın fiziksel relativizmini, insanı herşeyin ölçüsü sayan sofistik relativizmle (Protagoras) ve ileride üzerinde durulacak olan tarihselci relativizmle (Dilthey) karıştırmamak gerekir. Einstein, relativizmle, fizik dünyada olup biten herşeyin kendi aralarındaki bağıntısallık ve bağımlılığı kasteder. Bu bağıntısallık ve bağımlılık, insandan bağımsız bir fiziksel hâldir. Dolayısıyla Einstein'da da zaman, Newton'da olduğu gibi, nesnelci bir açıdan kavranır. Einstein'ın Newton'da ayrıldığı nokta, zamanı nesnelci arasındaki bağıntı kümelerinden ibaret sayarak onun Newton'daki mutlaklığını, ezeli ve ebedi oluşunu ortadan kaldırmış olmasıdır. Oysa sofistik relativizmle tarihselci relativizm, insanmerkezli, yani öznelcidirler ve zamanı da öznelci yorumlarlar.

2. Yalnız bu noktada şunu hatırlatmakta yarar vardır: Felsefi mirasa bir kez dahil olmuş bir şey, bir düşünce, bir anlayış, bir görüş tarzı, daha sonraları gözden düşse/düşürülse de, kaybolmaz. Felsefe tarihi, gözden düşüp/düşürülüp daha sonra yeniden canlanan/canlandırılan düşünce, anlayış, görüş tarzları ile doludur. Bu hususu "Nesnel/fiziksel zaman" için de hatırdan tutmak gerekir. İleride, nesnel/fiziksel zaman anlayışının eski şekillerinden birisi içinde veya eski içeriğe bazı yeni yönlerin eklenmesi sonucu yeniden gündeme gelebileceği, gözden uzak tutulmamalıdır. Biraz sonra üzerinde durmaya çalışacağım "tarihsel zaman" kavrayışı ve bu kavrayışa sıkı sıkıya bağlı "tarih bilinci", bu olasılığı hep göz önünde tutmamız gerektiğini buyurur.

3. Vico'nun *human* teriminin etimolojisi hakkında söyledikleri ilginçtir: Vico'ya göre bu terim, "törenle ölü gömmek" anlamına gelen "humandate", "humandatare" fiillerinden gelir. Ve Vico, törenle ölü gömmeyi, insanın, kendisini diğer hayvanlardan ayıran edimlerinin en ilksellerinden biri, onu "human" kılan edimlerden biri olarak görür. Bu, insanı gerçekleştirdikleri bazında tanımlamaya en iyi örnektir. (Bak: Doğan Özlem, *Tarih Felsefesi*, "Ekler" bölümü, Karl Löwith, "Vico", s. 197, 4. baskı, Anahtar Kitaplar 1996)